

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

IVANA KREŠO

**OPRAVDANJE GRAĐANSKOG
NEPOSЛУHA**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

IVANA KREŠO

**OPRAVDANJE GRAĐANSKOG
NEPOSLUHA**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Tvrtko Jolić

Zagreb, 2017.

Sažetak

U ovom diplomskom radu razradit ću temu opravdanja građanskog neposluha u ustavno demokratskim sustavima. Moderna demokratska država kakvu poznajemo i danas još od 19. stoljeća pronalazi svoje temelje u konceptu liberalne demokracije. Smatra se kako je država pravedna institucija koja štiti svoje državljane iako se sve više javljaju teoretičari koji tvrde kako smo mi ograničeni zahvaljujući upravo toj državi. Rađamo se kao slobodni pojedinci, ali svrstavani smo u različite kategorije bez našeg znanja. Zajednica je živi organizam koji se kroz vrijeme nadograđuje, mijenja i odbacuje staro. Stoga država i ne može biti u potpunosti savršena. U takvim zajednicama postoje pukotine i mane. Nepravedni zakoni koji se javljaju kao posljedica sustavne promjene dopuštaju pojavu građanskog neposluha. Njemu cilj nije rušenje vlasti nego promjena demokratskog uređenja na bolje. Prije se građanski neposluh javljao kao reakcija na kršenje i nepoštovanje temeljnih ljudskih načela poput prava na slobodu i prava na jednakost, a danas se on javlja kao reakcija na vladine odluke koje nisu u skladu s mišljenjem i stavovima manjina.

Ključne riječi: građanski neposluh, opravdanje, demokracija, zakon, vlast, pravednost, pravo, Henry David Thoreau, John Rawls, Ronald Dworkin

Summary

In this thesis I will elaborate the topic of justifying civil disobedience in constitutionally democratic systems. Since 19. century the modern democratic state we know today finds its foundations in the concept of liberal democracy. It is considered that the state is a righteous institution that protects its citizens, even though the theoreticians who say that we are limited due to that state are becoming increasingly stronger. We are born as free individuals, but we are divided into different categories without our knowledge. The community is a living organism that is upgrading, changing and rejecting old time. Therefore, the state can not be completely perfect. In such communities there are cracks and shortages. Unrighteous laws that arise as a result of systemic change allow the appearance of civil disobedience. Goal is not to demolish authority but to change democratic arrangements for better. Previously, civil disobedience manifested itself as a reaction to the violation and disrespect of fundamental human principles such as the right to freedom and the right to equality and today it appears as a response to government decisions that are not in line with minority opinion and attitudes.

Key words: civil disobedience, justification, democracy, law, authority, justice, right, Henry David Thoreau, John Rawls, Ronald Dworkin

Sadržaj

Uvod	1
Utemeljenje građanskog neposluha.....	2
Demokracija kao oblik savršenog vladanja.....	5
Liberalno shvaćanje građanskog neposluha	6
Prigovor savjesti	11
Suvremena razmišljanja o građanskom neposluhu	12
Republikanska teorija	14
Nasilje kao element građanskog neposluha.....	15
Paradoks građanskog neposluha i njegovo liberalno rješenje	19
Radikalno demokratski pogledi	25
Razlikovanje građanskog neposluha i prigovora savjesti	26
Zaključak	33
Literatura	34
Životopis.....	35

Uvod

Građanski neposluh definira se kao „protupravan, politički, javan i nenasilan čin koji ima za cilj dovesti do izmjene zakona ili političkog djelovanja vlasti.“¹ Vežemo ga uz poznata imena poput Martina Luthera Kinga, Gandhija i ono najznačajnije u pogledu razrade teorije građanskog neposluha; Henrya Davida Thoreaua. Građanski neposluh smatra se moralno opravdanim, ali ne i pravno opravdanim u demokratskoj državi. Opravdanje građanskog neposluha goruće je filozofsko pitanje. S jedne strane imamo teoriju pravnog pozitivizma prema kojoj građanski neposluh nije i ne može biti opravdan. S druge strane imamo teoriju pravnog naturalizma koja zastupa stajalište kako je građanski neposluh moguće opravdati kada je on usmjeren protiv zakona koji nisu pravedni i valjani. Naravno, i jedna i druga teorija tvore lepezu podteorija kao što su radikalna teorija pravnog pozitivizma, umjerena teorija pravnog pozitivizma te radikalna i umjerena teorija pravnog naturalizma.

Građanska neposlušnost bori se protiv nejednakosti koje su nametnute. U prošlosti su to često bile rasna i spolna diskriminacija. Načelo pravednosti nalaže jednake mogućnosti svima, a na državi i njenim zakonima je da osigura jednakost ili čak da nametne „[...] takvu jednakost mogućnosti.“ (Nagel, 2002: 62). Mnogo je poznatih slučajeva koji su promijenili svijet, a definiramo ih kao građanski neposluh. Neki od njih su: otpor prema zakonu koji je zabranjivao pomaganje robovima u nekim državama SAD-a, otpor prema zakonu koji je ženama branio pravo glasa, poznati Gandhijev otpor britanskim vlastima, Martin Luther King i njegov pokret za jednakosti, borba za radnička prava i drugi. Dakle, građanski neposluh, bez obzira na negativnu konotaciju koju nosi u svom nazivu, promijenio je svijet na bolje i puno doprinio razvoju današnjeg suvremenog svijeta i njegovog društva.

¹ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=22997>

Utemeljenje građanskog neposluha

Građanski neposluh pronašao je svoje temelje u 19. stoljeću u Americi s čovjekom koji je odbijao platiti porez državi. Njegovo ime je Henry David Thoreau. Rođen je 1817. u gradiću Concord u državi Massachusetts gdje je i umro 1862. godine. Svoje obrazovanje stekao je na Harvardu, a bio je poznat i po tome što je govorio pet jezika. H. D. Thoreau ostvario je veliki značaj u američkoj povijesti. On je doprinio razvoju američke filozofije i književnosti. Smatra ga se neizostavnim djelom američke povijesti i kulture. Bavio se temama ljudske povezanosti s okolinom i odnosom između čovjeka i prirode te čovjeka i društva. Njegov opus je šarolik; od putopisa do filozofskih eseja i djela o životinjskom i biljnom svijetu u Massachusettsu (prema R. W. Emerson u Thoreau, 2011: 9-10).

Snažan utjecaj na njega izvršio je njegov prijatelj Ralph Waldo Emerson, zastupnik filozofije individualizma. Zahvaljujući tom utjecaju nastala su Thoreauva dva najpoznatija djela – *Walden* i *Građanski neposluh*. U eseju o građanskom neposluhu progovara o odnosima u društvu, o slobodi pojedinca i zajednice te o odnosu vlasti prema pojedincu i obratno. H. D. Thoreau bio je dio skupine koja je u tridesetim godinama devetnaestog stoljeća pokrenula revoluciju američke misli. Bio je protivnik federalne vlade i Meksičkog rata kojeg je Amerika vodila protiv Meksika. Njegovom eseju *Građanski neposluh* pripada važno mjesto u političkoj filozofiji i sveopćoj američkoj povijesti.

Ralph Waldo Emerson ga je opisao kao rođenog prosvjednika, pustinjaka, stoika, čovjeka od kojeg nije bilo većeg Amerikanca: „No budući idealistom, koji je zastupao ukidanje ropstva, ukidanje pristojbi, gotovo i ukidanje vlasti, suvišno je reći kako je držao ne samo da ga aktualna politika ne zastupa nego i da je u gotovo jednakoj mjeri suprotstavljen svakovrsnim reformatorima.“ (prema R. W. Emerson u Thoreau, 2011: 16).

Godine 1847. H. D. Thoreau odbio je platiti porez državi te je zbog toga završio u zatvoru. Porez nije htio platiti iz moralnih razloga i spremno je prihvatio svoju kaznu. Tim činom postao je preteča građanskog neposluha. Odbijao je platiti porez, ali su njegov porez podmirili njegovi prijatelji pa je bio izbačen iz zatvora. Isto se dogodilo i naredne godine. O tome progovara u eseju *Građanski neposluh*. U tom eseju on kritizira američku vladu i smatra kako su potrebne promjene u političkom sustavu te kako vlada ne vlada jer je pravedna nego zbog toga što je fizički najjača: „No, vlada u kojoj većina vlada u svim slučajevima ne može se temeljiti na pravdi, čak ni u mjeri u kojoj je ljudi shvaćaju. Zar ne može biti vlade u kojoj o

ispravnom i pogrešnom praktički ne odlučuju većine, nego savjest? U kojoj većine odlučuju samo o onim pitanjima na koja je primjenjivo pravilo svrsishodnosti?“ (Thoreau, 2011: 41). Dakle, Thoreau zastupa stav kako bi svaki čovjek trebao prvenstveno postupati prema svojoj savjesti, a zatim prema zakonu. Drži kako su ljudi koji se slijepo pokoravaju državnom zakonu nemoralni jer „Zakon nikad nije ljude učinio ni trunčicu pravednijima; zahvaljujući pak tome što ga poštuju, čak se i dobrohotni svakodnevno pretvaraju u dionike nepravde.“ (Thoreau, 2011: 41). Prema tome, zakon od ljudi čini robove i emocionalno hendikepirane utvare koje nemaju pravo slijediti svoju savjest i moralni zakon unutar njih.

Osim čvrstog otpora prema plaćanju poreza kojim se, između ostalog, financirao i rat u Meksiku, Thoreau je bio i protivnik ropstva: „Kako se dolikuje čovjeku ophoditi spram ove današnje američke vlade? Moj je odgovor da se ne može s njom povezati a da se ne obeščasti. Ne mogu ni na trenutak kao svoju vladu priznati onu koja je vlada i robu.“ (Thoreau, 2011: 43). Stava je kako je čovjekova dužnost podignuti glas u trenutku kada su jedna šestina ukupnog američkog stanovništva robovi, a zemljom vladaju vojni zakoni. Thoreau smatra kako glasanjem ne možemo puno toga promijeniti jer je glasanje svojevrsno kockanje:

„Svako glasanje je neka vrsta kocke [...] s blagom moralnom primjestom, poigravanje s pravdom i nepravdom, s moralnim pitanjima [...]. Ubacujem svoj glas, možda, kako mislim da je ispravno; ali nije mi životno stalno do toga da pravda prevlada. Voljan sam je prepustiti većini. [...] Čak i glasati za pravdu ne znači činiti išta za nju. Glasanjem samo mlako izražavate svoju želju da bi ona trebala prevladati. Mudar čovjek neće ono pravedno prepustiti milosti slučaja, niti će željeti da ono prevlada posredstvom moći većine. [...] Kada većina naposljetku bude glasala za ukidanje ropstva, bit će to stoga što je sprama ropstva ravnodušna, ili zato što je ostalo tek malo ropstva koje svojim glasanjem još može ukinuti. Oni će tada biti jedini robovi. Ukidanje ropstva može svojim glasom ubrzati samo onaj tko tim glasom potvrđuje vlastitu slobodu.“ (Thoreau, 2011: 47).

Nadalje, jasno je kako Thoreau tvrdi da u Americi postoje nepravedni zakoni s kojima se slažemo ako im se pokoravamo. Ako im se ne pokoravamo onda država smatra kako kršimo njene zakone i kako smo dužni za to biti kažnjeni:

„Ako je nepravda dio nužnoga trenja vladinog stroja, neka bude, neka bude; ono će možda nestati, a stroj će se sigurno pohabati. Ako vlast ima oprugu [...] isključivo za sebe, onda možda možete razmišljati o tome neće li lijek biti gori od zla; no ako je takve naravi da joj trebate vi kao dionik nepravde, onda kažem, prekršite zakon. Neka vaš život bude protutrenje koje će zaustaviti stroj. Na meni je da se u svakom slučaju pobrinem za to da ne budem pri ruci krivdi koju osuđujem.“ (Thoreau, 2011: 51).

Dakle, ako poštujemo zakon koji je nepravedan onda smo i mi sudionici nepravednog procesa. Ako smo svjesni toga trebamo, prema Thoreau, prekršiti zakon i oduprijeti se državnom autoritetu: „ako bi jedan čestit čovjek u ovoj državi Massachusettsu prestao držati robove, doista se povukao iz tog partnerstva i zbog toga završio u okružnom zatvoru, da bi to značilo ukidanje ropstva u Americi. Jer nije važno kako se sitnim mogao doimati početak: ono što je jednom dobro učinjeno, učinjeno je zauvijek.“ (Thoreau, 2011: 53). Dakle, dovoljno je da se jedan čovjek odupre zakonu i stav države prema njenim zakonima početak će se mijenjati. S druge strane, ako se odupre zakonu država će ga smjestiti u zatvor i njegov glas će biti utišan. Promjena neće slijediti njegov čin. Zbog toga mi se čini Thoreaov stav pomalo paradoksalan jer u praksi tada, a i u praksi sada, nije dovoljno da se jedan čovjek pobuni protiv zakona da bi se zakon promijenio. Štoviše, ta jedna osoba bit će utišana i zatvorena, a država će zadržati zakone koji su nepravedni, ali ne narušavaju sveopći sustav. S druge strane, i taj jedan utišani glas može pokrenuti lavinu reakcija:

„Manjina je nemoćna dokle god se prilagođuje većini, tada nije čak ni manjina; ali postaje nezadrživa kad zapne svom težinom. Ako je alternativa držati sve pravedne ljude u zatvoru ili odustati od rata i ropstva, država neće oklijevati u izboru. Kad ove godine tisuću ljudi ne bi platilo porez, to ne bi bila nasilna i krvava mjera, kao što bi bila da ga plate i time omoguće državi da provodi nasilje i prolijeva nedužnu krv. To je zapravo definicija miroljubive revolucije, ako je takva uopće moguća.“ (Thoreau, 2011: 55).

Thoreau navodi kako bi ga, odbijajući državi poslušnost, više veselila kazna zbog neposlušnosti jer bi se u protivnom osjećao manje vrijednim poštivajući zakone države koji su nepravedni. Također, osim što je odbijao platiti porez državi čije je zakone smatrao nepravednim i nemoralnim, odbijao je platiti porez Crkvi jer je smatrao kako nije njezin član. Odbijao je platiti porez državi jer nije želio biti više odan takvoj državi: „Ne marim pratiti put svog dolara, sve kad bih i mogao, dokle god se njime ne kupi čovjek ili puška koja će ga ubiti – dolar je nedužan – ali mi je stalo do toga da pratim učinke svoje odanosti. Zapravo državi mirno objavljujem rat, na svoj način, premda ću iz nje i dalje izvlačiti svaku korist i prednost koju mogu, kao što je i uobičajno u takvim slučajevima.“ (Thoreau, 2011: 64). Za one koji su ga izvukli iz zatvora nema riječi hvale nego smatra kako su pogriješili tim činom jer pomažu državi u provođenju njenih zakona i da su učinili pogrešno kada su dopustili svojim osjećajima uplitanje u javno dobro.

Demokracija kao oblik savršenog vladanja

U svom eseju o građanskom neposluhu Thoreau navodi kako vlada i njen autoritet moraju u potpunosti biti podržani od svih svojih podanika kako bi bili pravedni i potpuni. Propituje demokraciju i napredak prema istinskom poštovanju spram pojedinca:

„Je li demokracija kakvu poznajemo posljednji mogući napredak u vladanju? Zar nije moguće otići korak dalje prema priznavanju i uređivanju čovjekovih prava? Uistinu slobodne i prosvijećene države neće biti dokle god država ne bude priznala pojedinca kao višu i neovisnu moć, iz koje proizlazi sva njena moć i autoritet, i dok ne bude postupala s pojedincem sukladno tome. [...] Država koja bi donosila takva ploda i dopuštala mu da otpadne tek što sazre utrla bi put još savršenijoj i veličajnijoj državi, koju sam također zamišljao, ali je još nigdje nisam vidio.“ (Thoreau, 2011: 71).

Demokraciju se smatra najsavršenijim oblikom državnog uređenja, ali vidjet ćemo kako u praksi nije tako. I sam Thoreau je učio kako demokracija nije savršena. Ponekad čak niti približno pravedna. Robert Paul Wolff u svojoj knjizi *U obranu anarhizma* progovara o demokratskom uređenju države. Wolff se u svojoj knjizi, između ostalog, bavi pitanjem ljudske autonomije unutar države te demokratskim uređenjem države. Prema Wolffu, ono što određuje vlast neke države jest njeno pravo da vlada. S druge strane, svaki pojedinac ima pravo na svoju autonomiju odnosno, kako autor to tumači, to je primarna obveza čovjeka koja podrazumijeva čovjekovo odbijanje da s njim netko vlada. Dolazimo do sukoba između ta dva živa organizma: „Sve dok čovjek ispunjava svoju obvezu da sam donosi odluke, odupirat će se državnoj tvrdnji da ima vlast nad njim. To jest, on će poreći da ima dužnost pokoravati se zakonima države naprosto zato što su to zakoni. U tom će se smislu činiti da je anarhizam jedina politička doktrina u skladu s vrlinom autonomije.“ (Wolff, 2001: 39). Demokracija se čini kao rješenje ovog problema jer dopušta ljudima pravo na njihovu autonomiju, a u slučaju neslaganja s državnim zakonima pojedinac ima pravo pobuniti na više načina:

„Sve dok čovjek sudjeluje u državnim poslovima, on je vladar i onaj kojim se vlada. Njegova obveza da se pokori zakonima [...] proizlazi [...] iz činjenice da je on sam izvor zakona koji njime upravljaju. U tome je posebna vrijednost i moralno poslanje demokratske države. Demokracija pokušava prirodno proširiti dužnost autonomije na područje kolektivnog djelovanja.“ (Wolff, 2001: 41).

Dakle, demokratsko uređenje čini se kao najbolji pomiredbeni proces koji ne narušava ljudsku autonomiju nego pojedinca čini dijelom državne vlasti. Državu možemo promatrati, prema Wolffu, kao slugu naroda koja provodi one zakone koje su njeni državljani donijeli. No,

vidjet ćemo da demokracija i dalje ne može odgovoriti na neka goruća politička pitanja kao što je pitanje opravdanja građanskog neposluha.

Liberalno shvaćanje građanskog neposluha

Američki politički filozof John Rawls napisao je djelo *A Theory of Justice* 1971. godine. To bitno djelo političke filozofije bavi se između ostalog i temom građanskog neposluha te se jedno poglavlje te knjige naziva *Teorija građanske neposlušnosti*. U tom dijelu Rawls je postavio pitanje kada je u demokratskoj državi koja je pravedno uređena građanski neposluh opravdan odnosno kada smijemo otkazati poslušnost zakonima koje je donijela većina? Smatrao je kako se i u demokracijama koje odlično funkcioniraju mogu događati velika kršenja ljudskih prava i kako građanski neposluh ponekad može biti sredstvo za ispravljanje takvih mana demokratskog društva (prema Baccarini, 2010: 3). Kako bi uopće mogao odgovoriti na pitanje o opravdanosti građanskog neposluha Rawls je građanski neposluh definirao kao čin koji je:

„javni, nenasilni, svjestan i još k tomu politički čin oprečan zakonu kojemu je cilj obično da izazove promjene u zakonu ili političkoj djelatnosti vlade. Postupajući tako, pojedinac se obraća osjećaju većina za pravdu i izjavljuje da se, prema njegovu uvjerenju, ne poštuju načela društvene suradnje među slobodnim i jednakim ljudima.“ (prema Matulović, 1992: 128).

Često je Rawlsova definicija građanskog neposluha citirana i parafrazirana i mnogi su se autori barem donekle složili s danom definicijom. Čin građanske neposlušnosti jest politički čin zbog toga što je usmjeren prema većini koja ima političku moć i zbog toga što se vodi političkim načelom pravednosti. Rawls navodi kako opravdavajući građanski neposluh ne pronalazimo razloge za nj u našem moralu ili vjeri nego se vodimo koncepcijom pravednosti koja je temelj demokracije. Osim što je javan, građanski neposluh je u potpunosti nenasilan čin koji:

„izražava nepokoravanje zakonu u granicama poštivanja zakona, iako je na njegovu rubu. Zakon se krši, ali se poštivanje zakona izražava u javnoj i nenasilnoj prirodi čina i u spremnosti da se prihvate zakonske posljedice vlastita ponašanja. Poštivanje zakona potvrđuje većini da je čin zaista politički svjestan i iskren, te da se obraća općem osjećaju za pravednost.“ (prema Matulović, 1992: 129).

Prema Rawlsu, građanska neposlušnost nalazi se na rubu zakona između legalnog protesta i odbijanja zbog savjesti, no da bismo u potpunosti razumijeli pojam građanske

dužnosti dužni smo definirati pojam odbijanja zbog savjesti jer se on često poistovjećuje s građanskom neposlušnosti. Zbog toga Rawls sužava definiciju građanske neposlušnosti jer se u široj, tradicionalnoj definiciji građanskim neposluhom smatralo svako svjesno nepokoravanje zakonu. Za primjer šire definicije građanskog neposluha on navodi Thoreauov esej. Odbijanje zbog savjesti definira kao neslaganje „s manje ili više direktnim pravnim nalogima i administrativnim zabranama. Ono jest odbijanje stoga što nam je odredba nametnuta, a ovisno o situaciji, vlastima je poznato pristajemo li na nju.“ (prema Matulović, 1992: 130). Kao primjer odbijanja zbog savjesti on navodi Thoreauovo odbijanje plaćanja poreza jer bi tim činom nanio tešku nepravdu nekom drugom. Razlika između građanske neposlušnosti i odbijanja zbog savjesti jest ta što potonje nije obraćanje većini i njenom osjećaju za pravdu, nije javni čin te se ne temelji na političkim načelima nego se može temeljiti na moralnim ili religioznim razlozima.

Elvio Baccarini, poznati hrvatski filozof i profesor na Sveučilištu u Rijeci, napisao je 2010. godine članak *Parlamentarna demokracija i granice legitimiteta građanskog neposluha* koji je izdan godinu dana kasnije. U njemu raspravlja o opravdanosti građanskog neposluha u okvirima parlamentarne demokracije koja pretpostavlja pravedno društvo. On navodi kako je za Rawlsa građanski neposluh opravdan samo u slučaju kada se krše temeljna ljudska prava odnosno kada se krše prava koja se odnose na temeljne slobode (prema Baccarini, 2010: 4). Stajališta sam, kao i Rawls, kako je građanski neposluh u takvim situacijama u potpunosti opravdan; kada se odnosi na slučajeve teške i bitne nepravde kao što je kršenje prvog i drugog načela pravednosti; jednaka prava na slobodu i prava jednakih mogućnosti. Uloga je građanske neposlušnosti prema Rawlsu „apelirati na osjećaj pravednosti većine i pošteno upozoriti da su povrijeđeni uvjeti slobodne suradnje. Obraćamo se drugima da promisle, da se zamisle o našem položaju, i shvate da se od nas ne može očekivati beskonačno prihvatanje nametnutih uvjeta.“ (prema Matulović, 1992: 139).

Rawls u svojoj knjizi *Politički liberalizam* čovjeku pripisuje dvije moralne sposobnosti: sposobnost za osjećaj pravednosti i sposobnost za koncepciju dobra. Sposobnost za osjećaj pravednosti definira kao razumijevanje javne koncepcije pravednosti „koja karakterizira pravične uvjete društvene kooperacije, sposobnost da se ona primijeni te da se na temelju nje djeluje.“ (Rawls, 2000: 17). Čovjekovu sposobnost za koncepciju dobra definira kao sposobnost oblikovanja, revidiranja i racionalog slijeđenja koncepcija čovjekova racionalnog interesa ili dobra. (Rawls, 2000: 17).

Iako su i građanski neposluh i odbijanje zbog savjesti karakterizirani kao ilegalni oni su „zapravo sredstva koja učvršćuju ustavni sustav [...]. Opća sklonost prema opravdanoj građanskoj neposlušnosti stabilizira dobro uređeno ili približno pravedno društvo.“ (prema Matulović, 1992: 139). Dakle,

„građanski neposluh nije destabilizirajući, već stabilizirajući faktor u zajednici, to jest 'građanski neposluh u primjerenim okvirima i uz ispravnu prosudbu pomaže zadržavanju i pojačavanju pravednih ustanova'. Štoviše, Rawls kaže da ako bi opravdani građanski neposluh ugrožavao građanski sklad, krivnja nije kod oni koji prosvjeduju, već kod onih čije zlouporabe autoriteta i moći opravdavaju takav otpor.“ (prema Baccarini, 2010: 15).

Rawls čin građanske neposlušnosti smatra moralno ispravnim ta ga promatra kao „način obraćanja osjećaju većine za pravednost i pozivanje na prihvaćena načela suradnje među ravnopravnim ljudima.“ (prema Matulović, 1992: 140), a počiva na zdravorazumskim načelima pravednosti. Stoga taj čin nije religiozan već u potpunosti politički. Njegov cilj nije destruktivan već poboljšanje postojećih zakona i ustava. Djeluje u korist države, a ne protiv nje pružajući vlasti izravan pogled u središte problema. Građanska neposlušnost poziva se na „temeljna politička načela demokratskog sustava.“ (prema Matulović, 1992: 140). Građanski neposluh je opravdan kada se vodi načelima pravednosti i kada su ispunjeni svi uvjeti građanske neposlušnosti. Sve dok se čin građanske neposlušnosti odvija između ta dva okvira nema mjesta za strah od anarhije.

Baccarini u svom članku tvrdi kako Rawls smatra da je građanski neposluh „dopušten ako se razložno može smatrati da drugačiji način senzibiliziranja većine (demokratske vlasti) neće dovesti do pozitivnog ishoda.“ (prema Baccarini, 2010: 7). Martin Luther King bio je sličnog stava kao i John Rawls. On je tvrdio da se građanskom neposluhu odnosno izravnoj akciji (kako ju je on nazivao) može opravdano pristupiti tek kada su sve druge mogućnosti iskorištene, ali nisu urodile plodom. Baccarini tvrdi kako M. L. King „zahtijeva dosta temeljit slijed postupaka prije pribjegavanja građanskom neposluhu: provjera činjenica kako bi se ustanovilo postoji li uistinu nepravda; pregovori; samopročišćenje (time King želi ukazati na analizu vlastitih motivacija i vlastite snage duha).“ (prema Baccarini, 2010: 7).

Još jedan poznati mislilac koji se bavio pitanjem građanskog neposluha i njegova opravdanja je Ronald Dworkin. Njegov rad ticao se političke filozofije i prava, a poneki ga nazivaju i jednim od najvećih političkih i pravnih filozofa Sjedinjenih Američkih Država (prema Matulović u Dworkin, 2003: VII). Uz njegov veliki opus važno je spomenuti knjigu *Shvaćanje prava ozbiljno* koju je napisao 1977. godine. U njoj kritizira pozitivizam i

utilitarizam Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije, a kao odgovarajuću alternativu predlaže spoj pravnog naturalizma i liberalnog egalitarizma (Dworkin, 2003: VII). Dworkin se bavi pitanjem građanskog neposluha i postavlja pitanje imaju li građani moralna prava protiv svoje države te koje su posljedice takvih prava (Dworkin, 2003: 201). Pravo na slobodu govora prvo je pravo Prvog Amandmana Ustava (njime su se pokušala zaštititi moralna prava građana) te pripada svakom Amerikancu, ali nejasno je povlači li to pravo i pravo na sudjelovanje u građanskom neposluhu. Američki Ustav “spaja pravna i moralna pitanja tako da valjanost zakona čini ovisnom o odgovoru na složena moralna pitanja, poput pitanja poštuje li pojedini zakon urođenu jednakost svih ljudi. To spajanje ima važne posljedice za rasprave o građanskom neposluhu.” (Dworkin, 2003: 202). Građanski neposluh smatra se kršenjem zakona, a pitanje koje se postavlja jest sljedeće: ima li čovjek (Dworkin sužava pitanje samo na Amerikance) moralno pravo povrijediti zakon?

Dvije su najpoznatnije skupine koje odgovaraju na ovo pitanje – konzervativci i liberali. Prvi ne toleriraju nikakvu povredu zakona dok drugi donekle toleriraju građanski neposluh, ali ono na što autor upozorava jest činjenica kako i jedni i drugi argumentiraju svoje stajalište na jako sličan način (Dworkin govori o istom razlogu):

„U demokraciji ili, barem, demokraciji koja načelno poštuje individualna prava, svaki građanin ima opću moralnu dužnost da se pokorava svim zakonima, premda možda želi da se neki od njih izmijene. On tu dužnost ima prema svojim sugrađanima, koji se pokoravaju zakonima koji im se ne sviđaju, u njegovu korist. Ali ta opća dužnost ne može biti apsolutna dužnost, jer čak i društvo koje je načelno pravdano može stvarati nepravedne zakone i politike, a čovjek ima i druge dužnosti pored dužnosti prema državi. Čovjek mora poštovati svoje dužnosti prema Bogu i vlastitoj savjesti, a kad su one u sukobu s njegovom dužnosti prema državi, tad je on ovlašten, na kraju krajeva, učiniti ono što misli da je ispravno. Međutim, ako on odluči da mora povrijediti zakon, onda se mora podvrgnuti presudi i kazni koju država odredi, priznajući činjenicu da je njegova vjerska ili moralna obveza nadjačala njegovu dužnost prema sugrađanima, ali je nije dokinula.“ (Dworkin, 2003: 203-204).

Dakle, osoba koja odluči prekršiti zakon i podvrgnuti se građanskom neposluhu mora imati opravdanje za takav čin (većinom takav pojedinac smatra kako su mu ugrožena njegova moralna prava) i mora biti spremna na posljedice – zatvorsku kaznu ili neki drugi oblik sankcije. Ali ako država dopušta svakom pojedincu da ima pravo slušati svoju savjest i ne činiti ono što je protiv nje kako je onda moguće da im ista ta država, koja im to pravo daje, uskraćuje njihovu slobodu i tvrdi kako poštujući to pravo krše zakon: „može li biti ispravno sudbeno progoniti ljude jer čine ono što im savjest nalaže kada priznamo njihovo pravo da slijede svoju savjest?“ (Dworkin, 2003: 205). I konzervativci i liberali daju potvrdan odgovor na ovo pitanje i navode

kako zajednica ima dužnost pokoravati se svakom državnom zakonu, ali liberali su stajališta da se ponekad dužnost prema državi može i smije ograničiti. U slučaju građanskog neposluha ta dužnost i dalje postoji pa upravo zbog te slijepe dužnosti prema državi pojedinac treba prihvatiti sankciju koja mu slijedi jer time odaje počast dužnosti prema svojoj državi. Konzervativci pak, s druge strane, tvrde kako je zabrana građanskog neposluha stupila na snagu kada je država donijela načelo važnije od pojedinčevog prava na govor, a to je načelo poštovanja prema pravu: „Ako se zakon, pa čak i loš zakon, ne provodi, onda slabi poštovanje prema pravu, a od toga trpi društvo u cjelini. Tako pojedinac gubi svoje moralno pravo govora, kada je govor kazneno djelo, a država mora provoditi zakon protiv njega zbog općeg dobra i zajedničke koristi.“ (Dworkin, 2003: 210). Ali, kao što navodi i sam Dworkin, građanski neposluh ne umanjuje pravo države i čovjekovo poštovanje prema istom nego ga, štoviše, pojačava jer stvara odnos povjerenja između pojedinca čija su moralna prava narušena i države. Na taj način pojedinac se zapravo povjerava svojoj državi i vjeruje u njenu racionalnost i razumnost i promjenu spornog zakona.

Ako država zastupa stav priznanja individualnih ljudskih prava onda „ona mora odbaciti tvrdnju da građani nikada nemaju pravo da povrijede njen zakon, i ne smije definirati prava građana tako da se ona mogu ograničiti zbog navodnih razloga općeg dobra. Može se stoga smatrati da bilo koje oštre mjere protiv građanskog neposluha ili kampanje protiv glasnog javnog prosvjedovanja pokazuju njenu neiskrenost.“ (Dworkin, 2003: 221). Dakle, ako država u svojem Ustavu zabranjuje građanski neposluh ili javno prosvjedovanje onda ona ograničava ljudsku slobodu i pravo na govor. Također, građanski neposluh se ne bi trebao tretirati kao kršenje zakona jer je on samo reakcija na državno zanemarivanje pojedinaca ili čak na kršenje njihovih prava od strane države. Ako država nije u mogućnosti pronaći rješenje nastalog problema i adekvatan te moralan odgovor na građanski neposluh onda dolazim do zaključka kako tu nije riječi o demokraciji i kako država zanemaruje ljudsko dostojanstvo i ljudska prava.

Prigovor savjesti

Kao primjer građanske neposlušnosti Dworkin izlaže novačenje američkih mladića za rat u Vijetnamu te navodi kako je to zapravo oblik odbijanja zbog savjesti odnosno prigovora savjesti (Dworkin, 2003: 223). Što se tiče opravdanosti tog čina Dworkin navodi kako većina smatra kako je takav čin građanskog neposluha moralno opravdan, ali nikako ne može biti pravno opravdan te se takvi pozivaju na

„temeljan moralni argument da bi bilo nepravilno, a ne samo nepraktično, da disidenti budu nekažnjeni. Zaključujem da oni misle kako bi to bilo nepravilno jer društvo ne bi moglo funkcionirati kad bi svatko povrhjeđivao zakone koje ne odobrava ili smatra štetnim. Ako vlast tolerira neke koji 'ne žele sudjelovati u igri', ona im dopušta da uživaju koristi od toga što svi drugi poštuju pravo, a da ne preuzmu terete, kao što je teret novačenja.“ (Dworkin, 2003: 224).

Prema Baccarinovom tumačenju, Dworkin opravdava građanski neposluh kada se krše temeljna ljudska prava te on tada građanski neposluh temelji na pravdi (prema Baccarini, 2010: 4).

Zakon može biti valjan ili nevaljan i s njim se možemo slagati ili ne slagati. Disidenti koji su odbijali novačenje smatrali su da je zakon o istome bio nevaljan i nisu se s njim slagali. Otuda građanski neposluh – pojedinac smatra da je zakon nevaljan jer narušava njegovo ili tuđe moralno pravo. Zakon zbilja može biti sporan i to nije ništa egzotično (kako to objašnjava Dworkin), osobito ne u Sjedinjenim Američkim Država i ostatku razvijenog svijeta. Odbijanje novačenja bilo je moralno argumentirano na više načina: nehumano korištenje oružja u Vijetnamskom ratu, neugroženost niti jednog interesa Sjedinjenih Američkih Država u Vijetnamu, pomilovanje studenata od novačenja i onih koji se odbijaju novačaiti zbog vjerskih razloga i slično. Dakle, Dworkin zaključuje kako su takvi oblici građanskog neposluha opravdani jer su politički zakoni nadjačani moralnim zakonima pojedinaca.

Baccarini se također dotiče Thoreauovog eseja o građanskoj neposlušnosti. Za razliku od Johna Rawlsa on Thoreauovo odbijanje plaćanja poreza smatra građanskim neposluhom, a ne odbijanjem zbog savjesti. Navodi kako „Thoreauov postupak kroz spomenute osobine opimjeruje važne elemente koji se često uzimaju bitnima u definiciji i opravdanju građanskog neposluha.“ (Baccarini, 2010: 1). Kao što i sam Baccarini navodi slučaj Thoreauovog građanskog neposluha neki tumače kao odbijanje zbog savjesti jer „građanski neposluh javno traži reforme, dok je Thoreau prije svega razmišljao o tome da bi ga plaćanje poreza učinilo

saučesnikom u teškim nepravdama prema drugima.“ (Baccarini, 2010: 1). Njegov čin građanskog neposluha bio je javan i otvoren prema društvu, a to su bitne odlike građanskog neposluha.

Suvremena razmišljanja o građanskom neposluhu

Ne slažu se svi autori kako je građanski neposluh opravdan u demokratski uređenim društvima. Jospeh Raz, izraelski politički filozof, smatra kako „pravo na građanski neposluh postoji samo u sustavima koji ne poštuju pravo građana na političko sudjelovanje.“ (prema Baccarini, 2010: 2). Baccarini se s time ne slaže pa argumentira protivno Razovom stajalištu. Navodi bitnu činjenicu koja je oprečna Razovom stajalištu. Naime; „pravo na građanski neposluh ne temelji se nužno samo na pravu na političku participaciju. Zatim, postoji problem što je dihotomija liberalna/neliberalna društva previše drastična, te se može reći da ni jedno od postojećih društva ne jamči u cijelosti i potpuno pravo na političku participaciju, što [...] svugdje otvara prostor pravu građanskog neposluha.“ (Baccarini, 2010: 3).

David Lyons predstavnik je pozicije koja argumentira u prilog građanskog neposluha: „On naglašava da se obveza poštivanja zakona ne može odnositi na trajno manjinske skupine izložene nepravdama kroz duže razdoblje, odnosno kada se događaju sustavne i značajne nepravde koje su duboko ukorijenjene. [...] obveza poštivanja zakona [...] zahtijeva moralnu podršku.“ (prema Baccarini, 2010: 3). Nadalje, Lyons zaključuje kako nema značajne moralne razlike između zakonitog i nezakonitog otpora, a kao primjer za to navodi najpoznatije slučajeve građanskog neposluha u povijesti: Gandhijev ustanak, Thoreauov otpor prema američkim zakonima i Lutherov pokret za jednakost. On smatra kako su se ti slučajevi „odvijali u sustavima koji nisu bili dovoljno pravedni da bi u njima bilo razložno poštovati zakon. Njegovo je mišljenje da su tako smatrali i Thoreau, Gandhi i King, koji su prihvaćali legalne sankcije iz strateških a ne iz moralnih razloga.“ (Baccarini, 2010: 3).

Baccarini opravdava građanski neposluh u dva slučaja. Prvi slučaj je kada se radi o kršenju temeljnih ljudskih prava te, vođen Dworkinom, takvu vrstu neposluha temelji na pravdi. Drugi slučaj događa se kada se ne poštuje savjest pojedinca odnosno kada pojedinac smatra da je određen čin koji se od njega zahtijeva nepravedan ili nemoralan. Takav oblik građanskog neposluha temelji se na integritetu. U oba slučaja građanski neposluh javlja se „kao odgovor na

poteškoće i zastoje u demokratskoj proceduri. Postoje, međutim, i oblici građanskog neposluha koji su motivirani društvenim interesima i lošom javnom politikom.“ (Baccarini. 2010: 5). Jedan od primjera takve vrste neposluha jest politika naoružavanja. Takvu vrstu neposluha Dworkin naziva građanski neposluh temeljen na javnoj politici. Takvu je vrstu neposluha puno teže opravdati.

Baccarini je građanski neposluh okarakterizirao kao čin koji je savjestan, koji služi kao sredstvo komunikacije, koji je javan i u potpunosti nenasilan². Navodi kako Dworkin poriče javnost kao nužan element građanskog neposluha jer smatra kako je ponekad potrebno zaštititi nečiji integritet. Također, Dworkin odbacuje kako je potrebno prije čina građanske neposlušnosti utemeljene na integritetu iscrpiti sve druge opcije jer je „besmisleno zahtijevati od pojedinca da prethodno ustanove može li se razložno tvrditi da su iscrpljene druge svrsishodne mogućnosti kojima bi se postiglo izbjegavanje radnje koja je za pojedinca neprihvatljiva. To, na primjer, vrijedi u slučaju bijelaca koji su kršili zakon koji je zabranjivao pomagati robovima.“ (prema Baccarini, 2010: 7). Takvo postupanje ne vrijedi u slučajevima građanskog neposluha utemeljenog na pravdi. Baccarini zaključuje kako je „građanski neposluh pro tanto opravdan onda kada bi njegovo neprimjenjivanje izazvalo trajne i nepopravljive štete, a njegovo primjenjivanje ne bi izazvalo veće štete nego koristi, s obzirom na cilj.“ (Baccarini, 2010: 9).

Rawls tvrdi kako građanski neposluh, da bi bio opravdan, mora biti u koordinaciji sa drugim zahtjevima za ispunjenje prava, a Baccarini još nadodaje kako građanski neposluh ne smije kršiti druga prava (Baccarini, 2010: 9). Pitanje koje se nameće jest sljedeće: treba li kriterij opravdanosti građanskog neposluha na kraju biti savjest pojedinca ili objektivna ispravnost cilja? Dworkin zastupa stajalište kako je savjest pojedinca ta koja određuje kriterij opravdanosti građanskog neposluha, no tu se onda javlja problem fundamentalista. Rawls predlaže sljedeće rješenje: „On smatra da bi se protiv rasista i fundamentalista u mnogim slučajevima moglo reagirati na način da im negiramo pravo na građanski neposluh. Naime, građanski neposluh, barem u liberalnoj paradigmi, vezan je uz načela tolerancije i jednakosti, uz koherentan skup vrijednosti koje čine liberalnu doktrinu. Rawls smatra da se netolerantne

² Baccarini ovaku karakterizaciju građanskog neposluha preuzima od K. Brownlee u „Civil Disobedience“, 2008, poglavlje 1.1 Obilježja građanskog neposluha (<https://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/civil-disobedience/>)

skupine nemaju pravo pozvati na načela tolerancije i jednakosti, s obzirom da ih i sami ne primjenjuju.“ (prema Baccarini, 2010: 12).

Građanski neposluh služi kao poboljšivač i stabilizator demokratskog društva. Dva su argumenta u prilog tome. Prvi je Rawlsov; on tvrdi kako građanski neposluh ispravlja pravedne ustanove kada one ne uspijevaju biti u potpunosti pravedne. M. L. King daje drugi argument; građanski neposluh „predstavlja način za učvršćivanje sklada u zajednici, protivno prividu.“ (prema Baccarini, 2010: 15). Suprotno od građanskog neposluha ne bih bio sklad i mir u zajednici nego nesklad i mogućnost nasilnog protesta.

Rawls, Dworkin i ostali autori koje je Baccarini spomenuo pokrivaju liberalni model građanskog neposluha u kojem „uvjerljivo dominira pitanje ispravljanja nepravdi koje se mogu ticati ili temeljnih sloboda, ili načela jednakosti, ili integriteta pojedinaca. Važno je uočiti da za liberalizam postoji nešto iznad demokratskog odlučivanja, a to su prava koja se manifestiraju u temeljnim slobodama i u jednakostima.“ (Baccarini, 2010: 16).

Republikanska teorija

Daniel Markovits predstavlja građanski neposluh u republikanskoj teoriji i naziva ga demokratskim neposluhom koji služi za unapređenje demokracije (prema Baccarini, 2010: 17). Glavna razlika između liberalnog i republikanskog građanskog neposluha jest ta što prvi za svoj cilj ima postizanje „ishoda koji odgovara liberalnom shvaćanju jednakosti i sloboda.“ (Baccarini, 2010: 21) dok je cilj republikanskog građanskog neposluha „prevazilaženje demokratske inercije, a ne određene javne politike.“ (Baccarini, 2010: 21). Markovits kao glavnu prednost demokratskog neposluha ističe njenu sposobnost bavljenja „bilo kojom temom od javnog interesa, a ne samo temeljnim ljudskim pravima i slobodama.“ (Baccarini, 2010: 21).

Markovits uvodi pojam demokratskog deficita koji označava posljedice demokratskog odlučivanja. Prva posljedica jest činjenica kako „u predstavničkim demokracijama različiti posebni interesi mogu imati velik utjecaj na donošenja određenih zakona ili javnih politika, čime se demokratsko odlučivanje otvara 'manipulaciji i zlouporabi' od strane interesnih grupa.“ (Kulenović, 2011: 49). Druga negativna posljedica demokratskog odlučivanja tiče se potiskivanja važnih političkih pitanja s dnevnog reda. Prema Markovitsu građanski neposluh služi za ispravljanje ovih deficita pa je njegova definicija sljedeća: „građanski neposluh definira

se kao čin kršenja zakona koji nije, kao u liberalnom modelu, protivan demokratskoj logici nego je njezin važan dio i tako je 'ojačava'." (prema Kulenović, 2011: 49). Ovakav model opravdanja građanskog neposluha uspješno izbjegava prigovore s kojima se susreće liberalna teorija i puno je primjenjiviji na današnji čin građanskog neposluha.

Na kraju svog članka o građanskom neposluhu Baccarini navodi kako je moguća kombinacija jednog i drugog modela građanskog neposluha: „Građanski neposluh bi trebao prije svega biti usmjeren pokretanju demokratskih procesa. [...] Neposluh je opravdan i u slučaju grubih kršenja prava ili savjesti građana. Prema tome, ne može se dobrim ishodom smatratiti činjenica da se neko pitanje jednostavno našlo na političkom dnevnom redu [...]“. (Baccarini, 2010: 21). Upravo to zagovara Markovitsova republikanska teorija – vraćanje neke političke teme ili predmeta na politički dnevni red. Stoga, čini mi se kako Baccarini naginje liberalnom shvaćanju građanskog neposluha. Nadalje, on tvrdi kako uvijek treba postojati mogućnost kažnjavanja neposluha kako bi se izbjegla i najmanja šansa za plodno tlo anarhije. Kažnjavanje ovisi „o tome ustraje li šira zajednica u tvrdnji da razlog neposlušnika nije opravdan i ustraju li neposlušnici u zahtjevima unatoč temeljitom poštovanju demokratske procedure [...]“. (Baccarini, 2010: 22). Baccarini kažnjavanje građanskog neposluha tumači kroz liberalni model u koji pokušava ugraditi republikanske vrline po uzoru na Johna Stuarta Milla.

Nasilje kao element građanskog neposluha

Ana Smokrović napisala je članak *Građanski neposluh i opravdanost nasilja* (2014.). Kao glavnu hipotezu postavila je opravdanost nasilja u građanskom neposluhu i pitanje može li građanski neposluh uopće biti opravdan ako je čin nasilja? Prvenstveno je potrebno definirati nasilje, a većinom se ono definira kao fizički čin. Vidjet ćemo kasnije da nasilje nije nužno fizičkog karaktera. Smokrović definira građanski neposluh kao „neposlušnost građana/ki prema određenom zakonu ili političkoj strategiji.“ (Smokrović, 2014: 559). Izlaže Dworkinovo razlikovanje oblika građanskog neposluha koji se dijeli na tri oblika: građanski neposluh temeljen na integritetu, građanski neposluh temeljen na motivu pravde i građanski neposluh temeljen na neslaganju s političkom odlukom. Prvi oblik odnosi se na situacije kada pojedincu njegova savjest brani određena djelovanja, npr. sudjelovanje u ratu. Ovakav oblik građanske neposlušnosti svrstava se u obrambeni čin jer se njime čovjek brani od djelovanja koje je za

njega moralno neispravno. U drugom obliku građanskog neposluha pojedinac se suprotstavlja odluci koju smatra nepravednom. Ovakav oblik građanskog neposluha smatra se instrumentalnim odnosno strategijskim jer mu je namjera sabotirati nemoralnu političku odluku ili zakon. Treći oblik građanskog neposluha označava neslaganje s određenom odlukom političke vlasti kao što je npr. odluka o korištenju nuklearnog oružja u ratu (prema Smokrović, 2014: 560).

Postoji stav kako je građanski neposluh opravdan ako je nenasilan, a čim taj čin u sebi sadrži nasilje on nije i ne može biti opravdan. Smokrović preuzima stajalište Johna Morrealla o tematici opravdanosti nasilnog čina građanske neposlušnosti. Prema Morreallu u grupu nenasilnog građanskog otpora možemo svrstati čineve poput odbijanja ustajanja, ilegalne bojkote i blokiranje prometa. Takvi su čini nenasilni i prihvaćeni kao rezultat građanskog neposluha. Nenasilan građanski neposluh može biti opravdan dok nasilan građanski neposluh spada u čineve nezadovoljstva za koje ćemo teško pronaći opravdanje (prema Smokrović, 2014: 560). Morreall tvrdi kako nasilje nije nužno fizički kontakt između dva objekta. Definiciju preuzima od pravnog teoretičara Holmesa koji tvrdi sljedeće: „nasilje činimo kad nekog/nešto što ima vrijednost, integritet, dostojanstvo i zaslužuje poštovanje tretiramo na neadekvatan ili prezriv način.“ (Smokrović, 2014: 560). Prema Morreallu postoje tri *prima facie* ljudska prava: pravo na tjelesni integritet, pravo donošenja vlastitih odluka i njihovo provođenje te pravo osobe na privatno vlasništvo. Kršenjem tih prava vrši se nasilje nad osobama na tri načina: fizički, psihički i posredno kroz nepoštovanje ljudskog prava na privatno vlasništvo. Nasilje se uvijek čini u odnosu na ljude. Čak i onda kada se nasilje vrši na neljudskim objektima ono je usmjereno prema ljudskom rodu. (Smokrović, 2014: 561).

Morreall zaključuje kako je teško obranjiva teza prema kojoj je građanski neposluh opravdan, a nasilje nije jer uvidamo kako nasilje nije isključivo fizičkog karaktera: „Naime, ako je zahtjev za nenasiljem u građanskom neposluhu nužan da bi se isključila mogućnost fizičkog nasilja koje je izravno usmjereno protiv prava na vlastiti tjelesni integritet, onda bi se, tvrdi Morreall, isti zahtjev trebao odnositi i na psihološko nasilje te bilo koju vrstu prisile.“ (Smokrović, 2014: 561). Nenasilnost građanskog neposluha obilježena je fizičkom ili psihološkom prisilom i uvjeravanjem: „Ova razlika između prisile i uvjeravanja važna je jer mnogi teoretičari tvrde da je građanski neposluh nenasilan u svim pogledima i da njegova efikasnost leži upravo u moralnom uvjeravanju.“ (Smokrović, 2014: 561). No, smatra Smokrović, Morreall tvrdi drugačije: „on tvrdi da građanski neposluh uvijek implicira neki oblik prisile, tj. on je uvijek u neku ruku nasilan i kad se ne čini takvim na prvi pogled.“

(Smokrović, 2014: 561). Naime, prisila ne može biti opravdana jer sadrži u sebi neki oblik nasilja, a upravo je ona, po Morreallu, element građanskog neposluha. Krši li onda prisila prima facie prava? Autor smatra kako je „prisila ponekad opravdana, kao i fizičko nasilje jer prima facie prava nisu apsolutna prava.“ (prema Smokrović, 2014: 562). Zaključno, Morreallovo stajalište o građanskom neposluhu jest sljedeće: on tvrdi kako je građanski neposluh opravdan ako je određen zakon nemoralan jer naša prima facie dužnost poštovanja i provođenja zakona potisnuta je našim snažnim moralnim osjećajem. Za čin građanske neposlušnosti mora postajati opravdanje u razlozima našeg djelovanja. Bez dobrog razloga ili više njih nije opravdano kršiti zakon ili prima facie zakon. Ljudska prima facie prava mogu se opravdano kršiti jer ona „nisu apsolutna i mogu biti nadjačana jačim moralnim zahtjevom“ (prema Smokrović, 2014: 562).

Uz Morrealla Smokrović posvećuje pažnju i ocu liberalne teorije – Johnu Rawlsu. Rawls tvrdi kako približno pravedno društvo svoje temelje pronalazi u načelima pravednosti koja stvaraju slobodne i jednake građane. U takvom je društvu građanski neposluh i dalje protuzakoničan, ali on ukazuje na zakone koji su nepravedni ili nisu u skladu s načelom pravednosti pa ga možemo smatrati moralnim činom koji radi na jačanju i poboljšanju pravde i stabilnosti u društvu (prema Smokrović, 2014: 563). Važno je napomenuti da Rawls zastupa stajalište kako se građanski neposluh „ne može temeljiti na interesu grupe ili pojedinca/ke, nego na pojmu pravde koja stoji kao temelj političkog reda.“ (prema Smokrović, 2014: 563). Rawls smatra kako je građanski neposluh opravdan kada postoje slučajevi kršenja temeljnih ljudskih načela kao što su načelo slobode i načelo jednakih mogućnosti. Nadalje, građanski neposluh mora stupiti na snagu tek kada su sve druge legalne mogućnosti iscrpljene. Na kraju, ako jedna manjina može izvršiti opravdan građanski neposluh onda je bilo koja druga manjina također opravdana u namjeri činjenja istog (prema Smokrović, 2014: 563).

Važan element građanskog neposluha prema Rawlsu jest njegova nenasilnost. U činu građanskog neposluha treba izbjegavati bilo kakav oblik nasilja, a pogotovo nasilje prema drugim ljudima jer kršimo tuđu slobodu. Nasiljem dovodimo ispravnost građanskog neposluha u pitanje jer nasilnim sadržajem predstavljamo opasnost za druge ljude i njihovo vlasništvo. Nenasilnost, javnost i spremnost prihvatanja kazne za čin građanske neposlušnosti pokazuju koliko je građanski neposluh moralan čin kojemu nije cilj srušiti vlast nego samo promijeniti određeni zakon na korist onih kojima su temeljna prava oštećena. Smokrović zaključuje sljedeće: „Ukratko, prema Rawlsu, nenasilni građanski neposluh opravdan je u 'gotovo pravednim' društvima, gdje postoji jasan konsenzus oko ideje pravde. Kad je riječ o društvima

koja nisu 'gotovo pravedna', tj. o društvima u kojima temeljna struktura društva nije utemeljena na pravdi, onda je radikalni ili revolucionarni otpor opravdan.“ (Smokrović, 2014: 564).

U kojim okolnosti današnje društvo može stupiti u čin nasilnog građanskog neposluha, a da je isti taj čin opravdan? I može li uopće takav čin danas biti opravdan (prema Smokrović, 2014: 565)? Smokrović za primjer uzima dvije skupine koje stupaju u čin građanskog neposluha; prva se skupina bori za jednaka prava Roma, a druga skupina se bori za jednaka prava nacističke skupine odnosno takozvanih skinheada. U prvoj situaciji radi se o građanskom neposluhu koji za svoj cilj ima pravedan i jednak tretman Roma u odnosu na cjelokupno društvo. Čini nam se kako je ovakav oblik građanskog neposluha opravdan. U drugoj situaciji radi se o građanskom neposluhu koji za svoj cilj ima još veću društvenu diskriminaciju i rasizam. Takve skupine građana nazivaju se fundamentalističkim grupama. Takav oblik građanskog neposluha je kontradiktoran s liberalnom definicijom građanskog neposluha čije temelje pronalazimo u temeljnim ljudskim načelima slobode i jednakosti. Nameće se sljedeće pitanje: smije li se fundamentalističkim grupama dopustiti pravo na građanski neposluh? Smokrović smatra sljedeće: „Kad se govori o fundamentalističkim grupama kojima je namjera kršenje tuđih ljudskih prava, smatram da bi se i takvim skupinama trebala dati mogućnost izražavanja vlastitog mišljenja ili nezadovoljstva putem, recimo, uličnog marša ili sličnih načina nenasilnog građanskog neposluha, no također mislim da bi na tome trebalo stati.“ (Smokrović, 2014: 565). Slična se situacija događa danas u Europi koju naseljavaju radikalni islamisti koji ne pozivaju na nasilje. Kako postupiti s takvim grupama? Iako im neki autori, poput same autorice, dozvoljavaju određena javna izražavanja, osobno sam stava kako bilo kojoj fundamentalističkoj grupi, ili onoj grupi koja nalikuje takvoj, ne treba dopustiti mogućnosti javnog izražavanja vlastitog stajališta ili nezadovoljstva. Autorica navodi kako se slaže s stajalištem autora Elvija Baccarinija koji tvrdi kako je „ispravno uspostaviti komunikaciju čak i s fundamentalističkim skupinama koje zahtjevom za izuzećem iz općeg zakonodavstva žele uzrokovati kršenje ljudskih prava.“ (prema Smokrović, 2014: 565).

Stajališta sam kako je suludo uopće pružiti nekome takvu mogućnost, a još je gore istoj takvoj skupini dopustiti javno izražavanje ili opravdati njihov čin građanskog neposluha. Jer, ako se prigovara kako se činom građanske neposlušnosti krši takozvano 'pravilo demokratske igre' prema kojemu smo dužni poštovati one zakone s kojima se ne slažemo jer svi drugi građani koji su dio iste zajednice poštuju one zakone s kojima se možda ne slažu onda je krajnje nerazumno dopustiti fundamentalističkim grupama javno izražavanje svojih nepravednih i nemoralnih stavova ako je čin građanske neposlušnosti koju izvode nefundamentalističke grupe

još uvijek protuzakonit. S druge strane, ako se liberalni demokratski sustav temelji na moralnim pravima onda je samo postojanje fundamentalističkih grupa to što narušava načela pravednosti gotovo savršenog društva. Niti jedan oblik komunikacije neće razuvjeriti vjerskog fanatika u tome kako nije u redu počiniti fizičko nasilje nad drugim nedužnim ljudima.

Na kraju, na postavljeno pitanje može li građanski neposluh biti opravdan ako sadrži bilo koji oblik nasilja autorica zaključuje:

„Morreall je uvjerljivo dokazao da nasilje nadilazi fizičku dimenziju, tako da, osim prava na tjelesni integritet, govorimo i o pravu na donošenje i provedbu vlastitih odluka, dakle, pravu na autonomiju te pravu na proizvode svog rda, privatno vlasništvo. To su prima facie prava koja nisu apsolutna, nego mogu biti nadjačana određenim moralnim zahtjevom koji može opravdati čak i nasilan oblik građanskog koji ide protiv zakona/politike koji/a je nemoralan/na.“ (Smokrović, 2014: 567).

Zbilja, Morreallova podjela nasilja i prima facie prava djeluju zadovoljavajuće i prema takvom stajalištu građanski neposluh koji je nasilan može biti opravdan u situacijama kada je taj čin nadjačan moralnim zakonima u odnosu na politički zakon.

Paradoks građanskog neposluha i njegovo liberalno rješenje

Enes Kulenović napisao je članak *Kad građani smiju otkazati poslušnost vlasti?* (2011.) stavljajući u fokus svoje rasprave pogled liberalne teorije na građanski neposluh i njegovo opravdanje. Na početku članka on iznosi paradoks građanskog neposluha koji je predstavio Malcolm X prilikom Pokreta za građanska prava pod vodstvom Martina Luthera Kinga. Paradoks zvuči ovako: „ili živimo u ustavnoj demokraciji i prihvaćamo da su izbori jedini način da promijenimo politiku vlastite zemlje, ili živimo u autokratskom režimu koji trebamo srušiti revolucijom.“ (Kulenović, 2011: 45).

Ako znamo da je građanski neposluh protuzakonit čin koji činimo s ciljem kako bismo promijenili zakon za koji smatramo da je nepravedan onda kršimo 'pravilo demokratske igre' jer ostali poštuju zakone i ne postupaju ilegalno iako možda smatraju kako neki određeni zakon narušava njihova temeljna prava. Kulenović dodaje kako je paradoks „građanskog neposluha u tome što smo kao građani zarobljeni u začaranom krugu: dužni smo poštivati zakone sve dok ti zakoni ne povrijede načela legitimacije, ali time vlast gubi legitimnost i mi prestajemo biti građani ustavne demokracije. Znači li to da u liberalno-demokratskim režimima nema mjesta

za građanski neposluh? Je li Malcolm X imao pravo zaključivši kako je jedini izbor s kojim smo suočeni izbor između glasačke kutije i oružja?“ (Kulenović, 2011: 45). Kao odgovor na postavljeni paradoks Kulenović predstavlja liberalni stav o cilju i opravdanju građanskog neposluha kojeg je prvi formulirao Rawls u knjizi *A Theory of Justice*, a kojeg zatim slijede i već spomenuti Ronald Dworkin i Joseph Raz: „Prema tome shvaćanju, građanski neposluh primarno određuje politički cilj koji se želi ostvariti: promjena nepravednoga zakona ili politike u sklopu postojećeg poretka.“ (Kulenović, 2011: 45).

Kulenović ukazuje na razliku između uloge građanskog neposluha u ustavnoj demokraciji i njegove uloge u nedemokratskim uređenjima. U prvoj verziji se dovodi u pitanje pravednost određenog zakona ili političke odluke dok se u drugom uređenju ne dovodi u pitanje određeni zakon nego legitimnost poretka vlade. Nadalje,

„U nedemokratskom režimu čin građanskog neposluha nije samo čin način otpora nepravednim zakonima, nego i način otpora nelegitimnoj vladi. Građanski neposluh ima isti cilj kao i revolucija – srušiti postojeći režim. Građanski neposluh i oružana revolucija ne razlikuju se prema cilju nego prema odabiru taktike. Stoga je u kontekstu nedemokratskih poredaka, gdje je cilj srušiti poredak i gdje postoje podanici, ali ne i građani u pravom smislu te riječi, ispravnije govoriti o miroljubivom otporu nego o građanskoj neposlušnosti.“ (Kulenović, 2011: 46).

Također, razlika između građanskog neposluha i miroljubivog otpora jest ta što potonji ima revolucionarnu taktiku, a građanski neposluh reformsku. Rawls objašnjava kako je građanski neposluh opravdana pojava samo u pravednom društvu ili pak u društvu koje je donekle uređeno, ali gdje se i dalje mogu pojaviti nepravilnosti (prema Kulenović, 2011: 46).

U članku su predstavljena liberalna stajališta o opravdanju građanskog neposluha s fokusom na tumačenja Johna Rawlsa, Ronalda Dworkina i Martina Luthera Kinga. Općenito, prema liberalnom stajalištu, građanski neposluh je opravdan samo u situacijama kada postoji nepravedan zakon koji krši „načela legitimacije na kojima se ustavno-demokratski poredak temelji: zaštita temeljnih prava građana i poštivanje demokratske procedure.“ (Kulenović, 2011: 46). Rawls nepravedan zakon izvodi iz kršenja dva temeljna načela pravednosti: načelo jednake slobode i načelo jednakih mogućnosti dok Dworkin smatra kako je građanski neposluh opravdan u situacijama kada su građanima narušena prava koja im jamči ustav (prema Dworkinu to su pravo na slobodu i pravo na političko sudjelovanje). King je smatrao kako je građanski neposluh opravdan kada se krše temeljna politička prava građana: pravo glasa i pravo sudjelovanja u političkom procesu države (prema Kulenović, 2011: 46).

Liberali smatraju kako se građanski neposluh mora ograničiti na zakone koje su nepravdeni (zakoni koji su pravno neodrživi jer nisu u skladu s ustavom) i kako tu leži razlika između građanskog neposluha i ostalih oblika iskazivanja građanske nezadovoljenosti određenim zakonima koji su pravno legalni: „Dokle god je riječ o lošem zakonu ili lošoj politici koji ne ugrožavaju temeljna načela pravednosti, naš prosvjed protiv njih treba ostati unutar zakona. Upravo zato liberali pripisuju toliku važnost slobodi govora i slobodi okupljanja [...].“ (Kulenović, 2011: 46).

Prema američkom pravniku Herbertu Storingu cilj je građanskog neposluha dovesti u pitanje pravednost nekog zakona, a ne njegovu valjanost te se po tome građanski neposluh razlikuje od testiranja ustavnosti zakona koje podrazumijeva kako će pojedinac koji prekrši zakon poštovati odluku sud kakva god da ona bila (prema Kulenović, 2011: 47). Rawls je protivnost građanskog neposluha zakonu objasnio na sljedeći način: „Građanski je neposluh istinski protivan zakonu u tom smislu da oni koji su predani tom činu ne teže samo tome da testiraju njegovu ustavnost; oni su spremni protiviti se tom zakonu čak i kada ga je podržao sud.“ (prema Kulenović 2011: 47).

U liberalnoj teoriji građanski je neposluh, prema Jospehu Razu, opravdan kada zadovoljava sljedeće uvjete: on mora biti javan, nenasilan, mora se koristiti samo u „krajnjoj instanciji kada su sva institucionalna rješenja iskorištena, cilj mu ne smije biti da prisli nego uvjeri vlast i građane da je određeno zakonsko rješenje nepravedno, a onaj tko krši zakon mora biti spreman prihvatiti kaznu za svoj čin te ne smije prekršiti nijedan drugi zakon osim zakona koji smatra nepravednim.“ (Kulenović, 2011: 47). Građanski neposluh, prema liberalima, za svoj cilj treba imati promjenu nepravednog zakona, ali bez pokušaja rušenja vlade nedemokratskim putem. Građanski neposluh služi kao sredstvo komunikacije, a ne kao represija na vlast pa tako Rawls građanski neposluh uspoređuje s javnim govorom.

Rasprave o građanskom neposluhu vrte se oko toga „je li izravna povreda zakona (isključivo kršenje zakona koji se smatra nepravednim) nužan uvjet građanskog neposluha ili je opravdana i neizravna povreda zakona (kršenje zakona koji nije nepravedan).“ (Kulenović, 2011: 47). Rawls je tvrdio kako nije nužno da građanski neposluh povrijeđuje zakon za koji se smatra kako je nepravedan. Primjeri takvog građanskog neposluha vidljivi su kod Thoreauovog odbijanja plaćanja poreza i Kingovog sudjelovanja u demonstracijama. Prema liberalnoj teoriji, čin građanskog neposluha dopustiv je kada su se sve druge mogućnosti iskoristile i pokazale neuspješnima. No, oni tvrde kako bi ponekad bilo „politički beskorisno čekati da se istroše sve

institucionalne opcije prije nego što se odlučimo za građanski neposluh.“ (Kulenović, 2011: 48). Kao primjer takvih situacija često se uzima odluka države da sudjeluje u nepravednom ratu.

Kulenović iznosi tri prigovora s kojima se liberalna teorija suočava. Prvi se tiče Rawlsova modela građanskog neposluha kojem se prigovora da je konzervativan jer se „temelji isključivo na postojećim vrijednostima političke zajednice i ne dopušta propitivanje samih tih vrijednosti.“ (Kulenović, 2011: 48). Peter Singer, poznati australski filozof, upozorava na sljedeću situaciju: „građanski neposluh ne može biti opravdan u onim slučajevima – poput, recimo, kršenja zakona kako bi se ukazalo na nepravedan tretman životinja – kada izlazi iz okvira postojeće zajedničke koncepcije pravednosti.“ (Kulenović, 2011: 48). Drugi problem za liberalnu teoriju javlja se u srži njene ideje prema kojoj svaki pojedinac može govoriti o tome je li neki zakon nepravedan odnosno protivan temeljnim pravednim načelima građana. Nije jasno kada se s građanskog neposluha može preći na oružani otpor ako vlast odbija ispraviti nepravedan zakon i tko uopće odlučuje o tome je li vlast koja je donijela takav zakon uopće legitimna? Liberali odgovoraju kako o tome odlučuju građanini, ali na primjeru Martina Luthera Kinga i Malcoma X-a možemo vidjeti kako su postojale dvije skupine ljudi koje su na nepravedan zakon reagirale na različit način te kako se u trenutku Pokreta za građanska prava nije znalo čiji je pristup ispravan. Odgovor je postao jasan tek nakon što su rezultati Pokreta za građanska prava izašli na vidjelo. Kulenović stoga zaključuje: „Teorija građanskog neposluha trebala bi osigurati da unaprijed možemo znati kada je neposluh smislen i opravdan, a kada smo izašli iz okvira ustavne demokracije i imamo moralno i političko pravo na revoluciju. Upitno je osigurava li to liberalna teorija građanskog neposluha koja se temelji na odgovornosti samih pojedinaca.“ (Kulenović, 2011: 48).

Najveći problem za liberalnu teoriju jest prigovor kako Rawlsov teorijski model ne korespondira s građanskim neposluhom koji se razvio kroz drugu polovicu prošlog desetljeća. Naime, građanski neposluh ovog doba ne odnosi se više na kršenje temeljnih prava građana i načela pravednosti nego se tiče tema nukleranih postrojenja, globalizacije i sl. Prema modelu liberalne teorije građanski neposluh u takvim situacijama ne bi bio opravdan.

Još se jedan autor bavio sličnom tematikom – Milan Mesić. On je 2001. godine napisao članak *Legitimnost građanske neposlušnosti*. U njemu on izlaže poglede na građanski neposluh iz perspektive liberalne i radikalno demokratske teorije, ali i iz perspektive novonastalog modela koji se naziva radikalnom politikom civilnog društva koji je nastao kao spoj prva dva

modela. Mesić se u svom članku oslanja na tvrdnju kako niti jedno društvo nije savršeno uređeno pa tako niti demokratsko stoga trebamo uvijek govoriti o demokratskom društvu koje je donekle pravedno i teži pravednosti i savršenom obliku demokracije iako i dalje postoji mogućnost za kršenjem temeljnih ljudskih prava. Postavljena je sljedeća hipoteza: „Građanski neposluh je, po definiciji, izvaninstitucionalan akt. Nije li zakonito pravo na nepoštivanje zakona *contradictio in adjecto*?“ (Mesić, 2001: 17). Ono na što se Mesić fokusira su zahtjevi za legitimnošću građanskog neposluha u sva tri modela.

U liberalno-demokratskom građanski neposluh se definira kao „djelovanje suprotno zakonu unutar granica vjernosti zakonu.“ (Mesić, 2001: 18). Takav je čin opravdan kada su prekršena temeljna prava građana od strane demokratske većine i kada su mogućnosti legalnih akcija iscrpljene. Građanski neposluh je svojevrsna zaštita temeljenih ljudskih prava. Rawls, kao najpoznatiji predstavnik liberalne teorije, tvrdio je kako se činom građanske neposlušnosti pojedinac obraća „osjećaju pravde većine zajednice i izjavljuje da se po nečijem uvaženom mišljenju načela socijalne suradnje između slobodnih i jednakih ljudi ne uvažavaju.“ (prema Mesić, 2001: 19). I u demokratskom se društvu može dogoditi da vlada donese zakon koji krši nečija prava pa liberali dopuštaju čovjeku da prekrši zakon jer ima moralno pravo na to. Prema Rawlsu građanski je neposluh legitiman kada većina ugrožava koncepciju pravde koja je prihvaćena u zajednici i utjelovljena u ustavu, tj. u situacijama kada nepravda prevladava pravdu i kada su narušena „politička i civilna prava.“ (prema Mesić, 2001: 19). Građanski se neposluh poziva na zajedničku političku koncepciju pravde i ustavnih načela pa je on u tom smislu „samoograničavajući i funkcionira kao neki korektiv i sredstvo stabiliziranja zajednice.“ (Mesić, 2001: 19).

Koncept liberalne teorije htio je proširiti Ronald Dworkin tako što je zanijekao građansku dužnost pokoravanja zakonima u svim slučajevima. Građanska neposlušnost može utjecati na zakon i promijeniti ga. Upravo je građanska neposlušnost oružje kojim se prava u demokratskom uređenju razvijaju i prilagođavaju. Dworkin je interpretirao cilj građanske neposlušnosti kao vršenje utjecaja „na političko odlučivanje preko javnih sfera civilnog društva.“ (prema Mesić, 2001: 20). Ono što Dworkin mora dokazati jest kako takav oblik građanskog neposluha ne narušava demokratsko načelo vladavine većine i kako se ne radi o vrsti antidemokratskog postupanja. Jean Cohen i Andrew Arato, autori knjige *Civil Society and Political Theory*, smatraju kako srž liberalnog modela demokracije podrazumijeva da se politički zakoni temelje na moralnim principima koji opravdavaju pravni poredak (prema Mesić, 2001: 20).

Liberali građanski neposluh razlikuju od negiranja ustavnog poretka upozoravajući na razliku u nasilnosti odnosno nenasilnosti koju čin sadrži u sebi, namjeri čina i integriteta sudionika smjerajući na njihovu moralnu motivaciju za činom. Dworkin se ne slaže s takvim objašnjenjem jer smatra kako je ponekad teško procijeniti radi li se o prvom ili drugom činu (npr. kada se koristi sila u činu građanskog otpora) pa uvodi razliku u građanskoj neposlušnosti. Naime, postoji građanski neposluh koji je na pravdi utemeljen i onaj koji je politički utemeljen: „Prva se tiče slučaja gdje neko krši zakon u ime obrane prava manjine naspram interesa ili ciljeva većine. Druga je na djelu kada netko ne poštuje zakon, ne zbog uvjerenja u nemoralnost ili nepravедnost politike koja iza njega stoji, nego zbog stava da se radi o neprimjerenom, glupom ili čak po društvo štetnom zakonu.“ (Mesić, 2001: 20).

Također, prema Dworkinu građanski neposluh po obliku može biti uvjeravajući, tj. diskurzivni ili neuvjeravajući, tj. nediskurzivni. Diskurzivna strategija pokušava prisiliti većinu na pozornost i slušanje argumenata nadajući se da će većina nakon toga promijeniti mišljenje. Dakle, ta strategija ne vodi u pitanje većinski poredak. Nediskurzivna strategija pokušava povećati troškove provedbe nepravедnog zakona smatrajući kako se većini neće isplatiti ustrajavanje na tom određenom zakonu zbog njegove previsoke cijene. Nediskurzivna strategija je prema moralnom načelu slabija od diskurzivne strategije, ali je u liberalnoj teoriji donekle prihvatljiva, ali „u svezi s politički motiviranim neposluhom, utemeljenim naprosto na sukobljenim interesima, a ne na obrani manjinskih prava, one udaraju u samu srž principa većine, pa se ne mogu opravdati.“ (Mesić, 2001: 21). Konceptcija građanske neposlušnosti u okvirima liberalne demokracije koju iznosi Dworkin legitimna je na osnovu moralnih prava pojedinca u koja su uključena i građanska prava.

Radikalno demokratski pogledi

Uz liberalno-demokratsku teoriju građanske neposlušnosti Mesić nam predstavlja i radikalnu demokratsku teoriju građanske neposlušnosti koja polazi od „načela demokratske reprezentacije prije nego od ideje individualnih prava prema državi.“ (Mesić, 2001: 21). Teško je odgovoriti na pitanje ima li u takvom modelu mjesta za građanski neposluh. Rousseau je bio jedan od pristaša radikalno demokratske teorije i smatrao je kako u njoj nema mjesta za građanski neposluh:

„U njegovu modelu demokracije proceduralno načelo pravila većine utemeljeno je u punoj, otvorenoj, neisključivoj diskusiji i participaciji svih zainteresiranih. Za njega demokratska politička zajednica osigurava neposredno sudjelovanje građana u političkom odlučivanju ili nije istinski demokratska. Putem pravih institucionalnih aranžmana svaki građanin postaje zakonodavac. Otuda oni nisu podložni nekoj stranoj volji, nego se pokoravaju sami sebi. Pretpostavlja se da se time dokida jaz između upravljača i upravljenih (tipičan za predstavničku demokraciju). Stoga bi svaki neposluh prema općoj volji bio nepravedan i antidemokratski.“ (Mesić, 2001: 21).

Novija radikalna demokratska teorija prigovora liberalnoj teoriji kako nije u stanju odijeliti građansku neposlušnost od prigovora savjesti. Kao glavni problem građanske neposlušnosti navode kako se „situacija civilnoga neposlušnika ne može razumjeti po analoiji s bilo kojim izoliranim pojedincem, iz prostog razloga jer prvi može funkcionirati i preživjeti jedino kao član grupe. Ovdje imamo posla s kolektivnim djelovanjem, društvenim pokretima, pojedincima koji djeluju kao dijelovi neke organizirane manjine, povezani međusobno zajedničkim mišljenjem.“ (Mesić, 2001: 22).

Hannah Arendt kao jedna od predstavnika suvremene radikalne demokratske teorije objašnjava kako „građanska neposlušnost nastaje kada je značajan broj građana postao uvjeren da normalni kanali promjene više ne funkcioniraju, da se o nedaćama ne želi slušati i nešto poduzeti ili da, upravo suprotno, se vlada sprema na promjenu i ustrajava na načinima akcije, čija legalnost i ustavnost izazivaju duboke sumnje.“ (prema Mesić, 2001: 22). Također, autorica smatra kako je građanski neposluh čin koji se nalazi između kriminaliteta i direktne revolucije i kojemu je svrha unaprijeđivanje demokratskog i političkog društva. Kao takav, čin građanske neposlušnosti u potpunosti je legitiman oblik političkog djelovanja. Jurgen Habermas također je razvio svoju vrstu radikalno demokratske teorije. On tvrdi kako se građanski neposluh ne pojavljuje samo kao zadnja opcija građanske aktivnosti nego je to „normalan odgovor na situacije koje će uvijek iznova uskrsnuti. On je često posljednja prilika za prosječne građane,

koji nisu institucionalno dobro situirani, da utječu na ispravljanje pogrešaka u procesu demokratskog odlučivanja ili da pokrenu neke inovacije u političkom sistemu.“ (prema Mesić, 2001: 22).

Autori Cohen i Arato kritiziraju i liberalni i radikalno demokratski koncept i stvaraju novi model radikalne politike civilnog društva. Oni polaze od tvrdnje kako je nemoguće da se demokracija u potpunosti institucionalizira. Njihov stav o građanskoj neposlušnosti jest sljedeći:

„ [...] 'građanska neposlušnost uključuje nelegalna djela, obično kolektivnih aktera, koja su javna, principijelna i simbolična po karakteru, te se oslanjaju prvenstveno na nenasilna sredstva protesta, apelirajući na sposobnost razuma i osjećaj pravde kod puka. Građanska neposlušnost smjera uvjeriti javno mnijenje u civilnom i političkom društvu [...] da su određeni zakon ili politika nelegitimi, pa se opravdava promjena'.“ (prema Mesić, 2001: 23).

Dakle, u ovom tumačenju građanska neposlušnost smatra se ilegalnim činom kojim sudjelujemo u političkom životu kolektiva. Ona ima politički cilj, a njeno opravdanje u demokratskoj zajednici temelji se u samoj demokraciji „kao i u ideji fundamentalnih moralnih prava.“ (prema Mesić, 2001: 23).

Razlikovanje građanskog neposluha i prigovora savjesti

Iako smo do sada već spominjali prigovor savjesti bitno je utvrditi razlike između njega i građanskog neposluha. Razlike između građanskog neposluha i prigovora savjesti su minimalne, ali ipak uočljive. Saša Šegvić napisao je članak *Legitimnost građanskog otpora – neki teorijski aspekti* 2007. godine. Osim granica i legitimnosti građanskog otpora Šegvić iznosi i slučaj prigovora savjesti te utvrđuje razliku između ta dva čina. Uzeći kao hipotezu približno pravedno i približno demokratsko suvremeno uređenje koje se zasniva na načelima vladavine većine, vladavine prava i socijalne pravde pita se kako postupiti u situacijama povrede prava: odvažiti se na neposlušnost ili ostati odan demokratskom ustavnom režimu. Naime, kao što autor navodi;

„nijedno proceduralno pravilo ne može jamčiti pravedan ishod u smislu da će sva prava biti zaštićena ili da se neće kršiti, pa, dakle, ni njegova praktična provedba u svim slučajevima ne može biti prihvatljiva za sve društvene skupine i individue. [...] Treba li se takvim skupinama ili pojedincima dopustiti pravo

na otpor ili djelovanje na svoju ruku? Ima li ikakvog opravdanja za kršenje zakona ili odbijanje izvršenja zakona koji su propisno proceduralno usvojeni na demokratskim zakonodavnim tijelima? Je li pozivanje na moral ili savjest i odbijanje izvršavanja propisa ne krši pravo većine u donošenju obvezujućih zakona i time dovodi u pitanje kako liberalna tako i demokratska načela?“ (Šegvić, 2007: 179).

Glavno pitanje koje se nameće jest sljedeće: kada je građanski neposluh opravdan? U kojim situacijama je prihvatljivo da građani demokratskog uređenja odbijaju poslušnost zakonu i zajednici?

Građanska neposlušnost može se okarakterizirati kao izraz moralne autonomije čovjeka. Ono što ustavna liberalno-demokratska vlast treba osigurati svakom pojedincu jest „granica preko koje vladajuće mišljenje većine ne može zadirati u individualni moralni i intelektualni integritet jer je obrana te granice važan uvjet slobode na isti način kao i zaštita pojedinca od samovolje i nasilja vlasti.“ (Šegvić, 2007: 182). U demokraciji vlast treba pružiti svakom svom građanu određenu zaštitu njegove autonomije i treba se truditi zaštititi ga od svakog mogućeg narušavanja njegove autonomije. Ako se dogodi da se pojedinac osjeća i vjeruje kako su njegova temeljna prava narušena i ako se on ne slaže s mišljenjem većine pružaju mu se dvije mogućnosti: „bezpogovorna lojalnost ili pravo na politički individualizam i moralnu autonomiju (gdje pojedinac zauzima kritički stav prema pravnim i političkim aktima), odnosno pojednostavljeno: pokoravanje (komformizam) ili otpor – protivljenje (građanski neposluh).“ (Šegvić, 2007: 182).

Državljeni demokracije imaju obvezu sudjelovanja u odlukama svoje države, ali uz to, od njih se traži i potpuna lojalnost prema zakonima i obvezama koje njihova država stavlja pred njih. S obzirom na veliki teret koji demokratsko uređenje stavlja na svoje podanike čini mi se kako se vrlo lako guši čovjekova autonomija i gubi se njegova želja za sudjelovanjem u političkom procesu. Motivacija za lojalnost državi može biti interesna, ideološka ili emocionalna, ali ponekad je teško „odrediti granicu gdje prestaje građanska lojalnost prema idealu države, a gdje počinje građanska lojalnost prema strukturama vlasti, koja građane često svodi na status objekata kojima se može manipulirati.“ (Šegvić, 2007: 182).

Kako bi izbjegli manipuliranje građani moraju biti politički obrazovani i savjesni. Termin savjesni građanin označava pojedinca koji je lojalan državi sve dok država i vlast predstavljaju temeljna načela jednakosti i pravednosti. Odlika savjesnih građana je mogućnost prepoznavanja kada vlast krši ta načela, a zatim i skupno mobiliziranje i pomoć ostalim građanima koji su žrtve nepravdnog zakona odnosno nepravde same. Šegvić izlaže dvije vrste

lojalnih građana: prvi su savjesno-lojalni, a drugi interesno-lojalni građani. Ovi prvi „lojalnost državi doživljavaju kao lojalnost demokratsko-humanističkim idealima i takvi su uvijek spremni da se kroz oblike građanske neposlušnosti suprotstave svim anomalijama vlasti, dok drugi slijepo vjerujući vlasti koja je za njih 'od Boga' ostaju uvijek vjerni i bezpogovorno lojalni, ali i spremni da svoju lojalnost naplate privilegijama i napredovanjem u društvenoj hijerarhiji.“ (Šegvić, 2007: 183).

Razlika između građanske neposlušnosti i prigovora savjesti jest ta što je potonje individualni i legalni čin (priznat kao takav u mnogim zemljama, ali pod određenim uvjetima) dok građanski neposluh to nije. Prema Šegviću građanski neposluh predstavlja legitiman čin samo u slučaju kada se građanu ili građanima uskraćuje pravda, tj. kada su njihova temeljna prava povrijeđena od strane demokratske većine. Dakle, u takvim situacijama građanski neposluh štiti individualna prava. Šegvić zaključuje kako građanska neposlušnost „nije usmjerena ka neposrednom svladavanju konkretnih problema, već je njen cilj prije svega potaknuti javnost na razmišljanje, pobuditi etička razmatranja, preispitivanje legitimnosti vlasti te stvoriti društvenu klimu koja će tako prisiliti vlast na promjene.“ (Šegvić, 2007: 186).

Za legitimnost građanskog neposluha Šegvić izlaže Rawlsovo stajalište prema kojemu „opravdanost neslaganja sa zakonom i institucijama ovisi o mjeri u kojoj su ti zakoni i institucije nepravedne“ (prema Šegvić, 2007: 186). Slučajevi očite nepravde i situacije u kojima je građanski neposluh opravdan prema Rawlsu su sljedeći: povreda temeljnih načela – načelo jednakog prava na slobodu i načelo slobode govora, uskraćivanje prava na rad i pravo na slobodu kretanja, vršenje represije nad nacionalnim i religioznim manjinama. No prije nego što na snagu stupi čin građanske neposlušnosti, prema Rawlsu, potrebno je iskoristiti mogućnost drugih oblika legalnih činova za uklanjanjem nepravde te jasno odrediti granice građanskog neposluha kako se njime ne bi dovelo do masovnog nepoštovanja zakona i uskraćivanje tuđe slobode. Uz Rawlsa Šegvić predstavlja i opravdanje građanskog neposluha prema njemačkom političkom filozofu Franzu Neumannu koji navodi kako postoje četiri situacije u kojima je građanu dopušten otpor: „kada se ne poštuje doktrina o pravnoj jednakosti svih ljudi; kada zakoni koji pogađaju život i slobodu nisu opći zakoni; kada postoje retroaktivni zakoni koji narušavaju princip univerzalnosti zakona i kada izvršavanje zakona koji pogađaju život i slobodu nije prepušteno organu odvojenom od državnih institucija koje donose odluke.“ (prema Šegvić, 2007: 187).

Šegvić na sistematičan način prikazuje tradicionalnu razdiobu neposlušnosti koje su moralno i politički motivirani te se dijele u tri skupine, a zatim prikazuje podjelu građanske neposlušnosti koja se dijeliti u četiri vrste. Takvu klasifikaciju preuzeo je od M. Cerara. U potpunosti prenosim njegov prikaz:

“Ukoliko pogledamo tradicionalnu klasifikaciju moralno i politički motiviranih oblika neposlušnosti (prema kriteriju intenziteta u objektivnom društvenom kontekstu) moguće ih je uopćeno razvrstati u tri kategorije:

- revolucionarna neposlušnost (politički motivirano kršenje zakona s krajnjim ciljem promjene vlasti);
- građanska (civilna) neposlušnost (politički motivirano kršenje zakona s ciljem promjene pozitivnog propisa ili vlasti; javni protest kojim se iskazuje neslaganje s pravom ili državnom politikom);
- prigovor savjesti (kršenje zakona od strane pojedinca koji smatra da bi postupanje po normi bilo moralno zabranjeno; radi opće prirode određene norme; ili se norma odnosi na određena pitanja na koja se po pojedincu ne bi trebala odnositi).

Na temelju istih kriterija, ali nešto diferenciranije mogle bi se građanske (civilne) neposlušnosti razvrstati u četiri oblika i to:

- pravni oblik neslaganja – najuža razina gdje se pojedinac protivi normi, ali u dopuštenim pravnim okvirima;
- nelegalna neposlušnost pri kojoj pojedinac ne pristaje na sankciju za svoje ponašanje jer institucije kojima se protivi smatra nelegitimnim ili nepravednim;
- oblici neslaganja koji su usmjereni ne na neko specijalno područje već teže općoj reformi državnih institucija. Ovakve se radnje teže mogu opravdavati od strane pojedinaca koji su u njima zatečeni;
- revolucionarna neposlušnost usmjerena, ne na reformu državnih vlasti, već na reorganizaciji društva na drugačijim načelima i vrednotama.” (Šegvić, 2007: 187).

Od istog autora Šegvić preuzima elemente koji su nužni kriteriji za građansku neposlušnost: protupravnost, svjesnost, javnost, argumentiranost, političko i vrijednosno usmjereno djelovanje, djelovanje nakon što su iscrpljena sva druga moguća sredstva, nenasilnost i djelovanje koje za svoj cilj ima promjenu u pravnom ili političkom sustavu države (prema Šegvić, 2007: 188).

Prema autora dva su moguća subjekta građanske neposlušnosti: pojedinac i manjina. Pojedinac može biti subjekt građanskog neposluha kada je „sposoban formulirati zahtjeve koji će mu omogućiti slobodu, služeći se razumom i stečenim iskustvom, odnosno da je sposoban prepoznati kada je vlast pravedna te se protiv takve vlasti ima pravo buniti.“ (prema Šegvić, 2007: 188). Pitanje koje se nameće jest sljedeće: je li savjest pojedinca dovoljan razlog za

građanski neposluh i mogu li se uopće postupci jednog pojedinca smatrati građanskim neposluhom? Zaključujem kako mogu jer je upravo to učinio Thoreau svojim odbijanjem plaćanja poreza, ali isto tako mnogi autori će reći kako njegov čin nije čin građanske neposlušnosti nego čin prigovora savjesti. Autorica Arendt tvrdi kako se teško može opravdati pojedinac koji pruža otpor zbog prigovora savjesti i to zbog dvije ključne činjenice: savjest je subjektivna i stoji nasuprot drugoj savjesti i zato što je otpor moguće opravdati samo od strane onog pojedinca koji je sposoban razlučiti dobro od zla, a zajednica to nije sposobna (prema Šegvić, 2007: 189). Dakle, prema Arendt „privatni otpor utemeljen na osobnom stavu, moralnim imperativima ili pozivanju na viši zakon ne može se smatrati građanskom neposlušnošću.“ (prema Šegvić, 2007: 189). Na istoj je strani i Rawls koji smatra kako „individualni čin koji nije podvrgnut zakonskim odredbama i koji nije u javnom forumu i ne priziva uvjerenja zajednice zapravo prigovor savjesti – odbijanje iz razloga savjesti, a ne građanska neposlušnost.“ (prema Šegvić, 2007: 189).

Thoreau i Gandhi smatrali su kako nije potreban veliki broj ljudi koji za svoj cilj imaju pravednost jer su promijene moguće i onda kada postoji barem jedan pojedinac koji se odlučio na čin građanske neposlušnosti. Osim Thoreaua i Gandhija ovom stavu priklonio se i suvremeniji autor Habermas „koji smatra da se građanskom neposlušnošću može smatrati i čin pojedinca ukoliko je javan, ako se može obavezati ustavnom konsenzusu, te ako se ne vrši samo zbog ostvarivanja privatnih uvjerenja.“ (prema Šegvić, 2007: 189).

Manjina se odupire vlasti, tj. njenim zakonima i provedbama zbog razilaženja u stavu sa stavom većine. Pod manjina ne misli se na političke stranke nego na razne organizacije koje ponekad motiv svog nastajanja duguju upravo ne slaganju s većinom i jačanju čina građanskog neposluha, a često nestaju onog trena kada je cilj građanskog neposluha ostvaren: „Pojedinci djelujući u grupi imaju legitimitet pri građanskoj neposlušnosti isključivo ukoliko su utemeljeni na moralnim principima koji su svima razumljivi, a na kojima se temelji očekivanje svake moderne ustavne države da će biti priznata na temelju osobnog motiva svakog građanina.“ (Šegvić, 2007: 189).

Pravo prigovora savjesti često se tumači kao prirodno moralno pravo svakog građana. Često se prigovor savjesti tretirao kao oblik građanske neposlušnosti, ali zbog čestog pozivanja na njega kroz povijest on je dobio svoje mjesto u mnogim demokratsko ustavnim zajednicama i ponosno nosi titulu legalnog prava građana. Savjest se definira kao „spoznajni proces kojim

provjeravamo da li smo točno odredili nešto prema onome u stvarnosti, odnosno da li nam je procjena ispravna i da li je primjena našeg postupka odgovarajuća situaciji.“ (Šegvić, 2007: 190). Laički rečeno, savjest je naš unutarnji moralni glas po kojem donosimo moralne sudove o onome što je dobro, a što loše za nas. Također, prigovor savjesti

„ne predstavlja značajno pravno pitanje, ali se sve više u suvremenim demokracijama smatra bitnim kriterijem za ocjenu kvalitete određenog pravnog sustava, kako s aspekta pravne teorije i njene evaluacije u pozitivno pravo, tako i s etičkog aspekta. [...] Ukoliko se pođe od stava da je svakom pojedincu njegova savjest glavni kriterij koji usmjerava njegovo ponašanje ili prosuđivanje, dolazi se do zaključka da je prigovor savjesti po svojoj prirodi moralno pravo, čak više moralna dužnost, nego pravno pravo.“ (prema Šegvić, 2007: 191).

Za ovaj rad bitno je utvrditi razlike između građanskog neposluha i prigovora savjesti. Građanska neposlušnost karakterizira se kao svjesno protivljenje političkim i pravnim propisima odnosno odlukama vlasti. Činom građanskog neposluha pristaje se na sve posljedice tog čina. Prigovor savjesti pojedinačan je čin okarakteriziran kao kršenje određenog propisa zbog prirodne pravne norme, tj. čin koji nastaje kao posljedica neslaganja s pravnom normom zbog moralnih razloga. Također ju, kao i građanski neposluh, karakterizira pristajanje na sve posljedice tog čina. Prema autoru, glavne razlike između ta dva čina su sljedeće:

- pojedinac u prigovoru savjesti ne apelira na sveopći većinski osjećaj pravednosti nego on postupa u skladu sa svojim moralnim osjećajima i savjesti,
- prigovor savjesti nije javan jer pojedinac ne namjerava upozoravati većinu i vlast na svoj moralni stav nego on iz svog osjećaja dužnosti odbija pokoriti se nekom zakonu ili pravnom propisu
- prigovor savjesti ne temelji se nužno na političkim načelima kao što je to slučaj kod građanskog neposluha nego se može temeljiti i na religioznim ili nekim drugim načelima pojedinca. Npr. načelo pravednosti ili načelo jednakog prava na slobodu najčešće se nalaze u prigovorima savjesti (iako je to često slučaj i kod građanskog neposluha). (Šegvić, 2007: 193)

Iako nije u fokusu ovog rada, prigovor savjesti usko je povezan uz građanski neposluh. Ponekad je teško odrediti o kojem se činu točno radi, ali zato postoje razlike među njima koje bi nam trebale pomoći pri utvrđivanju i definiciji samog čina. Šegvić nam na odličan način predstavlja i jedan i drugi čin, ali s obzirom na to da mi je u fokusu ipak građanski neposluh zanemarit ću opravdanost prigovora savjesti i njegove probleme.

Za kraj, Šegvić zaključuje: „Ukoliko pod građanskom neposlušnošću podrazumijevamo striktno određeni nenasilni i javni čin pojedinca koji ima za cilj da utječe na stvaranje pravednih zakona, onda se može konstatirati da takva akcija ne dovodi do bezvlašća, već da teži ka društvenom napretku i jačanju civilnog društva.“ (Šegvić, 2007: 198). Iako slovi za protuzakonit čin smatra se moralnim jer mu je cilj poboljšanje pravednog demokratskog sustava. Kada bi se građanska neposlušnost legalizirala onda bi „mogla postati normalizirajući i neophodni sastavni dio političke kulture svake suvremene demokratske države. Ukoliko do toga ne dođe građanska neposlušnost će ipak ostati duboko moralan čin koji predstavlja oblik neinstitucionaliziranog nepovjerenja prema državi i ujedno element koji izdiže državu iz cjeline njenog pozitivno ustanovljenog poretka.“ (Šegvić, 2007: 198). Prigovor savjesti, s druge strane, pravno je legalan čin motiviran moralom, a ne pravednošću. Iako je prigovor savjesti još uvijek ograničeni pravno opravdan čin on predstavlja veliki „korak u razvoju modernog prava, posebno onoga dijela koji se odnosi na zaštitu najviših ljudskih vrijednosti, od prava na fizički integritet do slobode govora, misli, savjesti i vjeroispovijesti.“ (Šegvić, 2007: 199). Trebali bismo strepiti, kao dionici demokratskog sustava, legaliziranju građanskog neposluha kako bi takav oblik javnog istupanja postao pravni način komunikacije između građana i vlasti.

Zaključak

Kroz povijest je građanski neposluh bio mehanizam koji ispravlja one zakone koji su nepravedni i koji su kršili temeljna ljudska načela te se kao takav mnogo puta pokazao moralno opravdanim, ali su njegovi činitelji često bili zatvarani u čelije. To, nažalost, nije bilo dovoljno da bi se građanski neposluh opravdao u potpunosti. Čin građanskog neposluha i dalje je protuzakonit te stupanjem u takav javni nastup možemo snositi pravne posljedice kao što su zatvor ili novčane kazne.

Smatram kako bi se pravni status građanske neposlušnosti trebao promijeniti odnosno čin građanske neposlušnosti trebao bi postati legitiman. Tako bi ljudi bili sigurniji stupanjem u građanski neposluh i puno više njih bi javno izreklo svoje mišljenje odnosno neslaganje s određenim zakonom za koji smatraju da je nepravedan ili nemoralan. Naravno, u takvim bi situacijama postojala opasnost od anarhizma, ali taj bi se problem lako riješio kada bi demokratski sustavi postali bolji, tj. kada bi se njihovi zakoni zbilja temeljili na načelu jednake slobode za sve i jednakih mogućnosti za sve. Puno je ljudi u prošlosti, a i danas, oštećeno zbog donesenih zakonskih prava koja su narušavala njihova moralna prava i njihovu autonomiju iako smatramo kako živimo u donekle pravednom društvu. Zbog straha od kazne njihovi se glasovi nisu čuli. Tek kada bi se građanska neposlušnost u potpunosti legalizirala i dopustila svim članovima zajednice (pod uvjetom kako za građansku neposlušnost imaju opravdan razlog) demokratski uređeni sustavi mogli bi poraditi na poboljšanju svojih zakona i obaveza koje nameću svojim građanima. Jer zbilja, „Ako iskreno vjerujete da je većina donijela pogrešnu odluku, onda ne samo da imate pravo već i dužnost da bilo kojim sredstvima skrenete pozornost na to.“ (Wolff, 2011: 84). Dužnost nam je kao građanima demokratskog uređenja ukazati na nepravedne i nemoralne zakone, a sve dok nas strah od kazne spriječava u tom naumu bit ćemo obični pijuni kojima država manipulira.

Literatura

1. Baccarini, E. (2011.) „Parlamentarna demokracija i granice legitimiteta građanskog neposluha“, u: S. Prljčić-Samaržija i P. Bojanić (ur.) *Neposlušnost*, Beograd: Narodna biblioteka Srbije, str. 13-38, http://bib.irb.hr/datoteka/532540.gradanski_neposluh.pdf (posjećeno 20. lipnja 2017.)
2. Dworkin, R. (2003.) *Shvaćanje prava ozbiljno*, Zagreb: Kruzak
3. Kulenović, E. (2011.) „Kad građani smiju otkazati poslušnost vlasti?“, *Političke analize*, vol. 2 (7): 44-49, <http://hrcak.srce.hr/file/259215> (posjećeno 20. lipnja 2017.)
4. Matulović, M. (1992.) *Ljudska prava*, 2. izdanje, Rijeka: Izdavački centar Rijeka
5. Mesić, M. (2001) „Legitimnost građanske neposlušnosti“, *Revija za sociologiju*, vol. 32 (1-2): 17-25, <http://hrcak.srce.hr/file/154086> (posjećeno 19. lipnja 2017.)
6. Nagel, T. (2002.) *Što sve to znači?*, Zagreb: Kruzak
7. Rawls, J. (2000.) *Politički liberalizam*, Zagreb: Kruzak
8. Smokrović, A. (2015.) „Građanski neposluh i opravdanost nasilja“, *Filozofska istraživanja*, vol. 35 (3): 559-568, <http://hrcak.srce.hr/file/158790> (posjećeno 21. lipnja 2017.)
9. Šegvić, S. (2007.) „Legitimnost građanskog otpora – neki teorijski aspekti“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, vol. 44 (2): 177-199, <http://hrcak.srce.hr/file/31437> (posjećeno 21. lipnja 2017.)
10. Thoreau, H. D. (2011.) *Građanski neposluh*, Zagreb: DAF
11. Wolff, J. (2011.) *Uvod u političku filozofiju*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji
12. Wolff, R. P. (2001.) *U obranu anarhizma*, Zagreb: DAF
13. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=22997> (posjećeno 1. srpnja 2017.)
14. <https://plato.stanford.edu/entries/civil-disobedience/> (posjećeno 1. srpnja 2017.)
15. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/civil-disobedience/> (posjećeno 7. rujna 2017.)

Životopis

Rođena sam 27. prosinca 1991. u Ivanić-Gradu. Osnovnu školu pohađala sam u Kloštar Ivaniću, a od 2006. do 2010. godine pohađala sam Srednju školu Ivan Švear u Ivanić-Grad, smjer ekonomist. Nakon srednje škole upisujem dvopredmetni preddiplomski sveučilišni studij kroatologije i filozofije na Hrvatskim studijima. Četiri godine kasnije, 2014., stječem diplomu sveučilišne prvostupnice kroatologije i filozofije. Iste godine upisala sam sveučilišni diplomski studij kroatologije i sveučilišni diplomski studij filozofije nastavničkog smjera. Stručnu praksu odradila sam u dvije zagrebačke gimnazije: stručnu praksu iz filozofije i logike u Gimnaziji Lucijana Vranjanina pod mentorstvom prof. Katarine Stupalo, a stručnu praksu iz hrvatskog jezika i književnosti u V. gimnaziji pod mentorstvom prof. Vesne Muhoberac. U svibnju 2017. godine diplomirala sam sveučilišni studij kroatologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu na temu *Putovanja kao odgovor na pitanje o smislu života u romanima Hrvoja Šalkovića*. U slobodno vrijeme čitam i putujem.